

Lalə Qurbanova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lala.qedirova@mail.ru

**Cümləfövrü vahidlərin emosional-intonativ xüsusiyyətləri
(Eksperimental təhlilin nəticələri)**

Açar sözlər: cümləfövrü vahid, semantik uzlaşma, mətn semantikasi, aktual üzvlənmə

Key words: supersentational unity, semantic understanding, text semantics, actual membership

Ключевые слова: сверхфразовое единство, семантическое понимание, семантика текста, фактическое членство

Anatasya

Son illərdə dilçilikdə ən aktual sahələrdən biri mətn dilçiliyidir. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif dissertasiyalar və məqalələr yazılmışdır. Ancaq mətn dilçiliyində intonasiya məsələsi hələ də kölgədə qalmaqdadır. Bu məqalədə anlamda intonasiya və cümləfövrü vahidlərin rolu qeyd edilir. Bu məsələlər bu gündə ayrı-ayrılıqda dilçiliyimiz üçün aktualdır. Tədqiqatımızın əsas məqsədi isə canlı danışmada fikrin çatdırılmasında mətdaxili struktur-semantik əlaqələrlə birlikdə intonasiyanın anlamda roludur. Məlumdur ki, anlamda sadə bir cümlə o qədər də effektiv deyil. Araşdırmalar göstərir ki, morfem, söz, söz birləşmələri və ya cümlə vasitəsi ilə hər hansı bir məlumatı çatdırmaq mümkündür, ancaq məlumatın tam və geniş, təfəssilatı ilə çatdırılması üçün artıq sadalanan bu vahidlər öz həlqəsindən kənara çıxır. Bu zaman fikrin aydınlaşması üçün yeni cümlələr yaranır ki, bu cümlələr birliyi də cümləfövrü vahidin formalaşmasına gətirib çıxardır. Anlamın tam olması üçün mətdaxili struktur-semantik bağlılıq olmalıdır və bu bağlılıq canlı danışmada intonasiya və onun komponentləri (vurğu, fasilə, melodiya) vasitəsi ilə ifadə edilir. Mətdaxili əlaqələr danışmaq zamanı doğru olmasa və fonetik vasitələrdən düzgün istifadə edilməsə tam anlamdan danışmaq olmaz.

Məqalənin əsas vəzifəsi cümləfövrü vahidlərə nəzəri baxış etmək və nəzəri məsələləri auditorial-perseptiv eksperimentə cəlb edilməsi idi. Eksperiment üçün sorğu anketləri tərtib edərək respondentləri təqdim edildi və burada respondentlərə ingilis dilində səslənən mətnlərdə intonasiyanın xüsusiyyətlərini təyin edilməsi tapşırığı verildi.

Eksperimentdə söyləmin anlaşılmasında cümlə yoxsa cümləfövqü vahid? sualıda müzakirə edildi.

Eksperimentdə tutuşdurma metodu və müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Məqalədə əsasən psixoloji metodun aspektləri nəzərdə tutulmuşdur və bu üsullar eksperiment üçün əsas götürülmüşdür: proses, modellərin qoyuluşu, yaddaş, planlaşdırma, anlama.

Mətn dilçiliyinin obyekt müxtəlif janırlardan ibarət olan məndaxili struktur-semantik əlaqəli cümlələrdən ibarətdir. Mətn ilkin olaraq bir cümlədən artıq danışmaq parçasının vahididir (2, s. 293). M.A.K. Halidey və R.Hasan mətni şifahi və yaxud yazılı olaraq, istənilən uzunluqda bütöv təşkil edən danışmaq parçası adlandırmışdılar (15, s. 56).

Məndə məlumatın tam açılmasına, bir-birini izləyən və bir-birinə bağlı olan müxtəlif kommunikativ tipli cümlələr birliyini dilçilər müxtəlif terminlərlə adlandırılmışlar. Məsələn, V.Q.Kolşanski(10) abzas, İ.R.Qalperin(7), İ.O.Moskalskaya(11) diskurs, K.Abdullayev(1) mürəkkəb sintaktik bütöv, Ə.Abdullayev(2) frazafövqü vahid kimi müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. Biz isə bu məqalədə cümlələr birliyindən ibarət olan vahidi cümləfövqü vahid termini altında araşdırmağa çalışacağıq.

Ə.Abdullayev qeyd edir: “Cümlə yalnız mətn daxilində bütün struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilir. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin təşkili, qurulması isə ayrı-ayrı əlaqəli cümlələrdə aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır” (2, s. 6). F.Veysəlli isə “...mətni dildə ünsiyyətin əsas vahid kimi izah edir” (3, s. 346). Müəllif mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiyanında xüsusi rol oynadığını qeyd edir (3, s. 346). Mətn müxtəlif tipli cümlələrin bir-birini izləməsi ilə formalaşır və fikrin aydınlaşmasına xidmət edir və tam anlam yaradır.

Söyləmdə fikrin çatdırılması və dərk edilməsində seqmentüstü vahiddən-intonasiyadan istifadə edilir, yazılı nitqdə və ya yazılı məndə isə durğu işarələrindən istifadə edilərək fikir çatdırılır. İstər şifahi istərsə də yazılı məndə cümlələr arasında müxtəlif fasilələr olur, cümlələr bir-birinə tam və ya natamam fasilələrlə bağlanır və tam fasiləfasiləxəbərin tamlanması və natamam fasilə isə hələ xəbərin bitmədiyini göstərir. Fasilə söyləmdə xəbəri(remanı) üzə çıxardır, dinləyən tərəffasilə vasitəsi ilə xəbərin doğruluğunu və dəqiq dərk edir. Söyləmdəki sintaqmatik-semantik bağlılıq mütləqdir, bu bağlılıq canlı nitqdə intonasiya və onun komponentlərilə reallaşır.

Ə.Əbdullayev mətn daxilində söyləmlər arasında sintaqmatik və paradiqmatik bağlılıq olduğunu yazaraq qeyd edir: “Sintaqmatik bağlılıq söyləmlərin ardıcıl düzülüşü ilə yaranır. Paradiqmatik əlaqə semantik bağlılıqdır və danışqda intonasiya ilə formalaşır” (2, s. 7).

F.Veysəlli mətnin

“bitmiş parçalara, abzaslara, cümləüstü sintaktik bütövlərə və mikrotekstlərə” bölündüyünü və “mətn daxilində arasıkəsilməz axın” kimi izah edir (4, s. 355).

Z.Həriz “Diskurs təhlili” məqaləsində cümlədən yox, cümlədən böyük, yəni cümlədən kənar vahidləri izah edir (16, s. 1-30). M.Levis cümləfövkü birliyi bu cür izah edir: “Cümləfövkü leksik birlik (vahid) - spontan danışqda mənanın (koheziya) açılması üçün çox mühümdür, struktur quruluşa malik, tələb olunan leksik vahidlərdən, praqmatik təsirli və daha çox təbii olan cümlələr birliyidir” (19, s. 137).

Aparılan auditorial-perseptiv eksperiment vasitəsi ilə dəqiqləşdirildi ki, danışqda semantik əlaqə və fonetik vasitələr, intonasiyadərək etmədə, anlamda əsasdır. Auditorial-perseptiv eksperiment zamanı danışqın qavraması fikirdə tutulan məlumatın tam və təfəsilatla çatdırılmasından asılıdır. Məlumatın yeri və səslənməsi əsasən onun işlənmə üsulları ilə əlaqədardır.(18,s.20)

L.V.Zlatoustova qeyd edir ki, “səsli mətnin avtomatik anlaşılmasının səmərəli (optimal) həlli məsələləri bizim onun (mətnin – L.Q.) seqment və prosodik təşkili haqqında biliklərimizin səviyyəsindən asılıdır” (9, s. 7).

V. fon Humboldtun qeyd edir ki, “səsi fikrin ifadəsinə çevirməyə can atan dil ruhun fasiləsiz fəaliyyətini təmsil edir. ...dilin mahiyyəti onun təkrarlanmasındadır. ... Təfəkkürün və dilin fəaliyyəti sarsılmaz vəhdət təşkil edir” (6, s. 70).

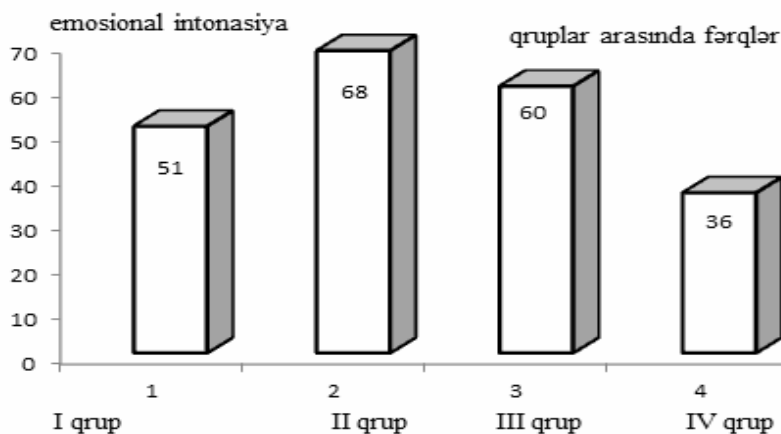
Eksperiment üçün seçilən dörd qrupda ingilis dilində eyni mətnlər səsləndirilmişdir. Dörd qrupun seçilməsində əsas məqsəd isə müxtəlif səviyyələrdə ingilis dilini bilənlərin(iki dil bilənlər(ikinci dil ingilis dili), müstəqil ingilis dilini öyrənələr, ingilis dili üzrə təhsil alan tələbələr və Azərbaycan dili mütəxəssisi) mətnə semantik əlaqəni və intonasiyanın xüsusiyyətlərini necə təyin etməsi idi. Eksperimentə ingilis dilini bilməyən Azərbaycan dili mütəxəssisləri də cəlb edilmişdir. Eksperimentin maraqlı məqamlarından biri məhz bu qrupda ingilis dilini bilməyərək intonasiya vasitəsi ilə əsas sözü seçilməsi idi.Bütün qruplarda resipiyentlərə ingilis dilində eyni(eksperiment üçün 10 mətn seçilmişdir) mətnlər səsləndirildi. Məsələn,

This afternoon my wife and I are going to the bank and then we're going to the post office. The bank closes early. It closes at half past three (3.30) on weekdays and it's not open on Saturdays or Sundays. Some banks are open until six o'clock (6.00) on Thursdays. The post office is open until six o'clock (6.00), too. On Saturdays some post offices close at one o'clock (1.00). They aren't open on Saturdays. I'm going to the bank to cash some traveller's cheques. Sarah's still got some Swiss money. She's going to the bank to change it for English money. She isn't cashing her traveller's cheques. Then she's going to the post office to post something to Geneva. I'm going to the post office to buy some stamps. I'm not posting anything. The bank and the post office aren't far from here. Sarah knows the way and she's got a map. We can't lose our way.(w.w.w.london.linga.com:The bank and the post office)(Bu mətn eksperiment zamanı səsləndirilən on mətindən biridir)

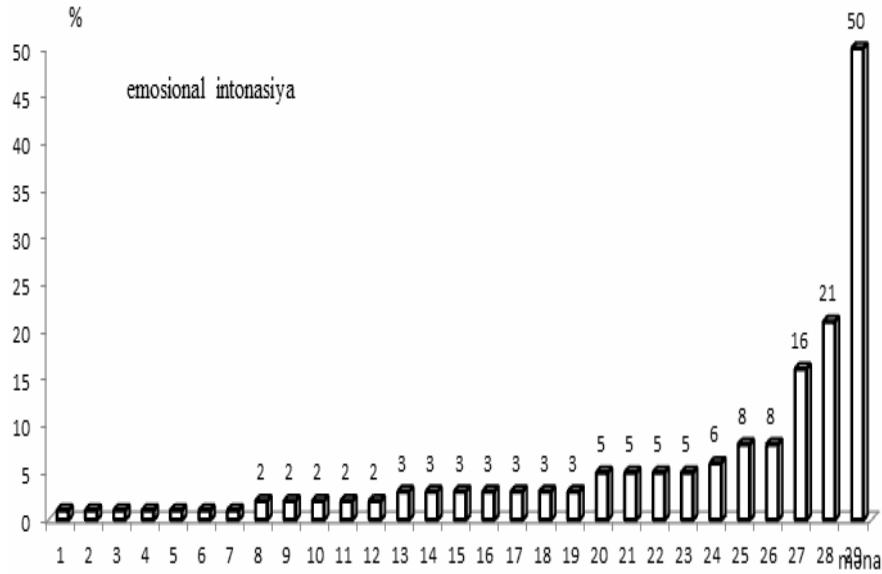
Auditorial-perseptiv təhlilin nəticələrinə istinadən belə nəticəyə gəlmək olar ki, səslənən mətni resipiyentlərin bir hissəsi emosional intonasiya kimi qiymətləndirib. Onlar emosional intonasiya ilə deyilən sözü əsas xəbər kimi qiymətləndirdilər və mətndə cümlələr arasında semantik əlaqəni və əsas xəbərin xüsusi vurğulandığını qeyd etdilər. Onlar qeyd etdilər ki, fasilələrlə deyilən cümlələr bir-biri ilə semantik cəhətdən bağlıdır vəbu semantik bağlılıq özək cümlənin ətrafında birləşmişdir.

Qruplar üzrə səslənmələrin intonasiyasının emosional olmasını iki dil bilənlərdən 68 nəfər, üçüncü ingilis dilini müstəqil öyrənənlərdən 60 nəfər, ingilis dili müəllimliyi üzrə təhsil alanlardan 56 nəfər, bir dil bilənlərdən isə 51 nəfər qeyd etdilər

Qruplar üzrə emosional intonasiyanın qavranılmasının nəticələri

Ümumi qruplar üzrə emosional intonasiyanın mənə üzrə nəticələr

Resipiyentlər tərəfindən qeyd edilən emosional intonasiya çalarlıqları aşağıdakı kimidir:

Emosional çalarlıq:

1.Çaşqınlıq-1; 2.Şərt -1; 3.Ehtiyac-1; 4.Xoşagəlmə -1; 5.Kontrastiv vurğu -1; 6.Dostcasına -1; 7. Narahatlıq -1; 8. Nifrət -2; 9.Mübahisə -2; 10.Məzəmmət -2; 11.Xoşbəxt-sevinc -2; 12.Şübhə -2; 13. Emfatik intonasiya -3; 14. Xahiş-rica -3; 15.Razılıq -3; 16.Şikayət -3; 17. Müqayisə -3; 18.İzahat -3; 19. Yüksək emosional -3; 20.Narazılıq -4; 21.Heyranlıq -4; 22.Məmnunluq -4; 23. Marağ -4; 24. Təəcüb(həm mürəkkəb, həm də sadə cümlə) -6; 25. Həyəcanlı – 8; 26. Məntiqi vurğu -8; 27.Təsvir -16; 28.Xüsusi vurğu -21; 29. Emosional (çalarlıq qeyd edilməyib) -50.

R.K.Potapova prosodik hadisələrin mürəkkəbliyini və onların danışıq axınında fərqləndirilməsinin çətinliyini nəzərə çatdırmağa çalışır: “Nitqin prosodik və səs aspekti sıx birləşdiyindən onları iki müxtəlif sahəyə ayırmaq çox çətinidir. Dərketmə aydın və etibarlı şərh oluna bilən istənilən informasiyanı istifadə etməyə cəhd edən fəal prosesdir” (12, s. 2).

Son illər əsas vəzifəsi adresata təsir etmək olan danışıq aktı linqvistik tədqiqatlarda diqqət mərkəzindədir.İnformasiyanın ötürülməsi və qəbulundan ibarət ünsiyyət prosesi informasiyanın nisbətən kiçik hissələrə (kvantlar) üzvlənməsi olmadan mümkün deyildir.Kommunikasiya aktının əsas vahidi statusu isə mətnə aid edilir.Kommunikativ linqvistika mətnin

təşkili, onun formal və məzmun strukturu, habelə mətnin əsaslandırılmış sərhədlənməsi (delimitasiya) üçün məsələlərin həlli ilə yaxından məşğuldur. Mətnin diskret vahidlərə üzvlənməsi faktı şübhə doğurmur və üzvlənmə mətnin immanent əlaməti kimi çıxış edir. Üzvlənmənin əsas vahidi olan intonasiya mətnin, onun modal və emosional çalarlarının optimal başa düşülməsinə xidmət edir. Bu mənada mətnin üzvlənməsi və onun üzvlənmə vahidlərinin aşkar edilməsi son dərəcə aktualdır. Buna görə də R.K.Potapova “söyləmin mikro-, media- və makrosegmentasiya problemlərilə məşğul olan mütəxəssislərin səylərinin birləşdirilməsini” təklif edir (7).

İ.P.Qalperin cümləni frazafövqü vahidin konstituenti, frazafövqü vahidi isə mətnin konstituenti kimi şərh edir (7, s. 70).

Söyləm məzmun və intonasiya baxımından bitkin və qrammatik və mənə strukturuna malik ən kiçik kommunikativ vahid kimi başa düşülür. Söyləmin bütövlüyü mətnin fundamental istiqamətilə müəyyənləşdirilən funksiyaları ilə sıx bağlıdır.

Müasir tədqiqatlarda, məsələn, L.M.Jdanova öz araşdırmalarında belə bir qənaətə gəlir ki, mətnin minimal üzvlənmə vahidi sintaqmdır. Müəllif “mənə, leksik-sintaktik və prosodik bütövlüyə malik olan, bütün xüsusiyyətləri və parametrləri mətnin özü tərəfindən müəyyən edilən” sintaqmı mətnin əsas vahidi kimi nəzərdən keçirir (8, s. 23). Onun fikrincə, mətnə sintaqm əsas sintaktik, minimal intonasiya-məzmun, minimal semantik vahid kimi çıxış edir.

Söyləm struktur-semantik baxımdan cümlədən fərqləndiyi kimi intonasiyası da sadə cümlədən tamamilə fərqlidir.

Məsələn,

As a boy I loved to wander over to a near by park and watch the older men play checkers. Bu cümlə ilk baxışdan nəyisə xəbər verir, ancaq fikir tam aydın deyil. Bundan sonra gələn cümlələr məlumatı tam çatdırmağa kömək edir və aşağıdakı cümlələr yaranır. - One day one of them invited me to play. At first it looked easy. I captured one, then another of his checkers. But then, suddenly, he took one checker and hopped and skipped right across the board to the border and yelled, "King me!" With that king, he proceeded to wipe me off the board. That day I learned about long-range vision. No one minds losing a few checkers if he's headed for king territory. (HowardHendricks: Long Range Vision)

Göstərilən bu misalda cümlələr müxtəlif fasilələrlə birləşib. Əsas söz xüsusi vurğu ilə deyilərək diqqətə çatdırılır – “That day I learned about long-range vision”-bu cümlədə “long-range vision” birləşməsi

əsasdır. Bu söyləmədəvvəlki və sonda gələn cümlə məhz bu birləşmənin açılmasına xidmət edir.

Bu cümləfövqü vahid tam mətn yaratmağa xidmət edir və görüldüyü kimi cümlədən böyükdür. Burada birinci cümlədən sonra gələn cümlələr məna və intonasiya baxımından bir-biri ilə bağlıdır və fasilələrlə deyilir. N. Enkivist mətn dilçiliyi ilə frazalararası dilçilik arasında terminoloji ayırma aparılmasını təklif etmişdir. O, birincini “əsasən mətnlərlə məşğul olan” elm kimi, ikincini isə “cümlənin onun xaricinə referensiya tələb edən xüsusiyyətləri ilə məşğul olan” elm kimi səciyyələndirir (15, s. 9-28).

Beləliklə, söyləmin anlaşılmasında sadə cümlə deyil cümləfövqü vahid relevantdir və söyləmin əsas məlumatını isə intonasiya üzə çıxardır. Cümlələr bir-birini izlədikdə cümləfövqü vahid yaranır, məlumatın tam açılması və dərk olunması üçün cümlələr arasında qrammatik, intonativ, semantik uzlaşma baş verir və bu uzlaşma fasilələrlə həyata keçirilir. Əgər cümlələr arasında bu kimi uzlaşma olmasa semantik-anlam yarımçıq qalar. Nəticə olaraq, aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki, xəbəri eşidən insan eşitdiyi xəbərin dilini bilməsə də (ingilis dilində eşitdiyi mətn) cümlədə və ya cümləfövqü vahid tərkibində olan xəbəri ifadə edən əsas sözü intonasiya və onun komponentləri vasitəsilə müəyyən edə bilir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K., Məmmədov A., Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti). Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Adullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 272s.
3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, 2010, 141s.
4. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 2013, 420 s.
5. Dilçilik ensklopediyası. Prof. F.Y. Veysəllinin müəllifliyi və redaktorluğu altında. I cild. Bakı, Mütərcim, 2006, 516 s.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, 452 с.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: 1981, 139 с.
8. Жданова Л. М. Textoобразующая роль синтагмы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: 1983, 24 с

9. Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Потапов В.В., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. Учебное пособие. 2-ое издание. М.: Издательство Московского Государственного Университета. 1997, 416 с.
10. Колшанский Г.В. Текст как единица коммуникации // Проблемы германского и общего языкознания. Изд-во Москов. гос. ун-та, 1978, с. 26-38
11. Москальская О.И. Текст как лингвистическое понятие // Иностранные языки в школе. 1978. № 3. С. 13-17.
12. Потапова Р.К. Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // Проблемы фонетики. – Москва, 1995, с. 7–20.
13. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – Москва, 1963, 308 с.
14. Danes F. Some thoughts on the Semantic Structure of the sentence. In *Lingua*, 1968, p.55-70
15. Enkvist N.E. Cohesion and Semantics: Publications of the Research Institute of the Abo Academic Foundation, 1978, 197p.
16. Harris Z.S. Discourse Analysis. *Language*, 1952, p.87-97
17. Halliday M.A.K. Hasan R. Cohesion in English. London : Longman, 1976, 374p.
18. Kathleen M.C. Auditory-visual speech perception across the Lifespan: University of Minnesota, 1999, Vol. 20-250
19. Lewis M. Lexis in syllabus. Routledge, 2001, 139p.
20. More stories for the heart. Multhomah Publishers, Inc. 1997
21. .w.w.w.londonlinga.com: The bank and the post office.

Лала Курбанова

**Эмоционально-интонационные характеристики сверхфразовых
единиц
(Результаты экспериментального анализа)
Резюме**

В данной статье рассматриваются минимальная семантико-синтаксическая единица членения текста - сверхфразовое единство, высказывания, синтагма, анализируются их смысловые и структурно-грамматические признаки. В статье также рассматривается роль интонации в образовании текста. Компоненты интонации, будучи непосредственно связанными с актуальным членением, играют релевантную роль в образовании текста.

В сущности, простое предложение не является ни одним реальным предложением. Когда простое предложение следуют друг за другом, создается сверхфразовое единца, в области предложений для грамматического, интонативного, семантического компромисса возникает полное раскрытие и понимание, и это согласование происходит через определенные промежутки времени. Если среди предложений нет такого консенсуса, семантическое значение останется равнодушным. Интонация является ключевым инструментом для понимания сверхфразовое единца. Следовательно, согласно наблюдениям, его можно понять с помощью интонации и ее компонентов, которые могут быть использованы для выражения основного сообщения, содержащегося в одном предложении или сверхфразовое единца, даже если человек, который слышит новости, не является говорящим языком. В статье отмечены результаты эксперимента.

Lala Gurbanova

**The emotional-intonational characteristics of the
supersentational units
(The results of experimental analysis)
Summary**

This article deals with the minimal semantic-syntactic unit of text division - superfrasive unity, utterances, syntagma, their meaning and structural and grammatical features are analyzed. The article also examines the role of intonation in the formation of the text. The components of intonation, being directly related to the actual division, play a relevant role in the formation of the text. In essence, a simple sentence is not a single real offer. When a simple sentence follows one another, a superfrasive unit is created, in the field of sentences for a grammatical, intonative, semantic compromise, full disclosure and understanding arise, and this reconciliation occurs at regular intervals. If there is no such consensus among the proposals, the semantic value will remain indifferent. Intonation is a key tool for understanding the superfine unit. Consequently, according to observations, it can be understood by intonation and its components, which can be used to express the main message contained in one sentence or the superfrasive unit, even if the person who hears the news is not a speaking language. In the article are noted the results of the experiment.